

Білецький Андрій, ст. V курсу історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.і.н., доцент Жив'юк А. А.;
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка
Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті вивчено протиборство українських земств з царизмом у другій половині ХІХ століття. Досліджено особливості взаємостосунків царської влади та українських земств, етапи опозиційного руху, діяльність ліберальних і радикальних земців. Проаналізовано причини й мету діяльності українських земств в Російській імперії, каральні акції царської влади та заходи російського уряду щодо її придушення. Подано характеристику опозиційної діяльності українських земств як однієї зі складових українського політичного і культурного відродження.*

***Ключові слова:** українські земства, лібералізм земств, радикалізм земств.*

***Аннотация.** В статье освещено противоборство украинских земств с царизмом во второй половине ХІХ века. Исследованы особенности взаимоотношений царской власти и украинских земств, этапы оппозиционного движения, деятельность либеральных и радикальных земцев. Проанализированы причины и цели деятельности украинских земств в Российской империи, карательные акции царской власти и меры российского правительства по ее подавлению. Дана характеристика оппозиционной деятельности украинских земств как одной из составляющих украинского политического и культурного возрождения.*

***Ключевые слова:** украинские земства, либерализм земств, радикализм земств.*

***Annotation.** In the article the confrontation of Ukrainian zemstvos (district councils) with the tsarist government in the second half of the ХІХ century is highlighted. The features of relationships of royal power and Ukrainian zemstvos, the stages of opposition movement, the activity of liberal and radical zemstvos are investigated. The reasons and goals of activity of Ukrainian zemstvos in Russian Empire, imperial authority punitive actions and actions of the Russian government for its suppression are characterized. The characteristic of Ukrainian zemstvos' opposition activity as one of the components of the Ukrainian political and cultural reviva is done.*

Keywords: *Ukrainian zemstvo (district council), liberalism of zemstvo, radicalism of zemstvo.*

Друга половина XIX століття є періодом опозиційної діяльності українських земств проти царської влади, за національне відродження на українських землях. Головним її моментом було формування і пробудження національної самосвідомості, активного політичного життя і захисту української гідності. Розуміння цих загальнотеоретичних проблем, зокрема передумов, наслідків та значення опозиційної діяльності на теренах України, яка входила в склад Російської імперії, є одним з основних напрямків дослідження. На нашу думку, дослідження опозиційної діяльності земств Наддніпрянщини в другій половині XIX століття є актуальним і своєчасним.

В основу дослідження покладені праці вітчизняних істориків, що висвітлюють документально обґрунтовану історію боротьби української інтелігенції другої половини XIX століття та наводять доцільні факти з цього періоду.

Серед відомих українських істориків слід виокремити В. Борисенка, А. Катренка, які вивчають громадсько-політичну діяльність земців Наддніпрянщини другій половині XIX століття [1; 2; 3]. Автори приділяють значну увагу відносинам, що склалися історично, характеризуючи діяльність царської влади, патріотичне настроєне населення та земства.

Також історики А. Катренко, Ф. Петров, Н. Пирумова досліджують діяльність ліберальних земців під керівництвом О. Русова [4; 5; 6]. Науковці аналізують плани і проблеми ліберальних земств. Ю. Мицик з'ясував алгоритм їх реалізації [7]. Науковець акцентує увагу на прагненні царської влади придушити опозиційну діяльність земств. А. Павко оцінив внесок О. Русова, І. Петрункевича в діяльність земств [8]. А. Тичина розкрив діяльність радикалів у земствах [9].

Варто зазначити, що вчений М. Пасічник розширив джерельну базу дослідження цього періоду, що відкрило нові можливості для глибшого і детальнішого вивчення опозиційної діяльності земств Наддніпрянщини в другій половині XIX століття [10].

Мета статті – розкрити особливості опозиційної діяльності земств Наддніпрянщини в другій половині XIX століття. До завдань дослідження належать: висвітлити роль опозиційної діяльності Наддніпрянських земців; дослідити діяльність ліберальних земців на чолі з О. Русовим, І. Петрункевичем; з'ясувати наслідки радикальних земців у їхній діяльності.

Запровадження земств стало важливим кроком на шляху демократизації управлінської системи й залучення до неї представників

різних верств населення. Але нововведення не могло пройти безболісно й безконфліктно. Традиційні органи влади не бажали поступатися своїми правами, а нові прагнули вийти за вузькі межі встановленої компетенції та добитися ширших прав. Йшлося про владну першість, а відповідно й про визначальний вплив на місцях. Правда, всередині земств точилася боротьба з цього приводу між дворянами-поміщиками, з одного боку, і селянами та різночинною інтелігенцією – з іншого. Опозиційна діяльність ліберальних земців виявлялась у виході за межі відведеної земствам компетенції, надсиланні на адресу уряду, губернаторів і царя різних клопотань і петицій з приводу тих або інших питань [1, с. 97].

Своєю опозиційністю земства вже в перші роки існування стимулювали розробку і введення нових прогресивних законодавчих актів, стримували дії уряду стосовно громадянців та представників інших суспільно-політичних течій

У більшості випадків не передбачені законодавством дії земств розцінювались урядом як крамольні й не дозволялись. У 1866 р. губернатори дістали право не затверджувати земських гласних, якщо ті вважались неблагонадійними. З 1868 р. губернатори мали можливість встановлювати цензуру над друкованими звітами земських зібрань, а уряд заборонив земствам входити між собою в контакти й приймати рішення з приводу урядових постанов. Цим уряд не припускав створення собі серйозної противаги у проведенні внутрішньої політики [2, с. 451].

До діяльності земств по-різному ставилися громадяни та народники. На перших порах народники не вважали за можливе йти на зближення з лібералами, у тому числі із земцями, будучи переконаними, що таке співробітництво може їх тільки скомпрометувати. Такі погляди чітко відбилися у статті члена Чернігівського народницького гуртка Гаврила Божка-Божинського для рукописного журналу. Він наголошував на ворожому ставленні народників до лібералів і закликав перешкоджати їхньому впливу на селянство. Народницька організація «Земля і воля» (1876 р.) вважала неефективною діяльність земців і засуджувала подання ними різних петицій на адресу царя [2, с. 452].

Тим часом дозволена й не дозволена діяльність земських установ ставала досить помітною і щодалі більше цінувалась як селянами, так і прогресивною інтелігенцією. Земства брали активну участь у будівництві шкільних приміщень, забезпеченні їх усім необхідним, матеріальній підтримці учителів, організації лікарень і медичної допомоги населенню, налагодженні регулярного поштового зв'язку, розгортанні наукових статистичних досліджень і використанні їх результатів у практичній роботі тощо. Але водночас частина земств почала виходити за межі дозволеної їм діяльності: визначати напрям освіти, виробляти й схвалювати власні шкільні програми, вилучати земські школи з-під нагляду губернських

училищних рад, влаштовувати учительські курси, перетворювати одні типи училищ на інші [3, с. 120].

Крім того, окремі земства під впливом своїх ліберальних гласних намагалися виробити загальні заходи щодо усунення причин незадовільного матеріального становища селянства [3, с. 121]. Гласні чернігівського губернського земства І. Петрункевич та О. Карпінський протягом 1869-1875 рр. порушували питання про хронічне голодування селян Мглинського і Суразького повітів, пропонували переоцінити їхні землі, знизити викупні платежі, організувати ощадно-позичкові каси, артілі та переселити в інші повіти найзлиденніших.

Найбільш опозиційно настроєна частина земців почала виношувати плани об'єднання всіх прогресивних сил для протистояння панівній системі. Вони залучали до участі у таємних зборах громадівців, народників, обговорювали гострі питання внутрішньої політики й намічали плани дальшої демократизації суспільства. Широкого розголосу серед опозиційно настроєної інтелігенції Лівобережної України набула нелегальна нарада земських лібералів у Ніжині на початку 1878 р. Відомі діячі земської опозиції О. Русов, О. Ліндфорс, М. Константинович та інші наголошували на невідповідності внутрішнього устрою Російської держави потребам часу й виступали за ведення конституційного ладу в державі [4, с. 55].

Відомий діяч українського національного руху Олександр Олександрович Русов (5 (17) лютого 1847, м. Київ – 25 вересня (8 жовтня) 1915, м. Саратов) увійшов в історію як статистик, етнограф, фольклорист, видавець празького видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Помітний слід лишив також він у громадському житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини, Полтавщини, Петербурга.

Він народився в сім'ї військового лікаря. Батько О. Русова вислужив особисте дворянство, але нащадки його все ж таки вважалися «обер-офіцерськими дітьми». Згодом й сам О. Русов власною працею та талантом здобув вищезазначений статус. Закінчив історик-філологічний факультет університету св. Володимира. Входив до лав Київської (Старої) громади, згодом – Чернігівської та Петербурзької громад. Був автором більш ніж 240 праць, значна частина з яких (статті з історії, літературознавства, етнографії, рецензії) побачила світ на сторінках часопису «Киевская старина», інші – в газетах «Громадська думка» й «Рада», журналах «Нова громада», «Рідний край», «Світло», «Украинский вестник», «Украинская жизнь», «Степ». Автор ґрунтового «Описания Черниговской губернии» (2 тт., 1898-1899) та розділу «Статистика» в енциклопедичному виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» [3, с. 56].

Радикально настроєні земці зробили спробу переягти на свій бік частину народників-терористів. З цією метою у Києві в грудні 1878 р.

нелегально зібралися чернігівські земці І. Петрункевич, О. Ліндфорс, кийські народники В. Осинський, М. Ковалевська, В. Дебогорій-Мокрієвич та інші, а також громадівці Ф. Вовк, М. Ковалевський, М. Старицький та члени молодіжного конституційного гуртка й представники від польських гмін. Земці запропонували колишнім прихильникам конституціоналізації Російської держави В. Осинському, Г. Попку та іншим народникам об'єднатись, аби добути для народу конституційні права. Для цього пропонувалося використати всі легальні засоби: петиції, мирні демонстрації, агітацію населення через пресу, доставку відповідної літератури з-за кордону контрабандою. З цими пропозиціями народники погодились, але рішуче відкинули вимогу припинити терористичну діяльність щодо вищих чиновників. Переговори ні до чого не привели: опозиційний і революційний рухи пішли різними шляхами [5, с. 89].

Ліберальні земці продовжували добиватись від уряду демократичних поступок. Під приводом святкування 100-річного ювілею Григорія Гулака-Артемовського у Харкові наприкінці 1878 р. відбувся з'їзд земських діячів, у роботі якого взяли участь також викладачі університету, вчителі, лікарі, земські службовці тощо. На неофіційній частині з'їзду І. Петрункевич виголосив промову, де пропонував встановити зв'язки з земцями південних губерній, діячами інших суспільних рухів для боротьби за політичні свободи, за конституцію. Він же запропонував створити комісію, яка б об'єднала всі опозиційні гуртки й групи та виробила проект програми такої організації. Однак більшість зустріла пропозиції вороже, меншість схвалила [5, с. 90].

Боротьба всередині земств розгорнулася у зв'язку зі зверненням Олександра II до громадськості із закликом допомогти урядові в його боротьбі з «крамолою». Переважна більшість земств відгукнулася на ці заклики вірнопідданськими адресами, хоча при цьому й натякала на бажаність проведення конституційних реформ. Навіть за готовності харківського та полтавського земств викоринити «злочинну пропаганду», «гіршу і згубнішу, ніж зовнішні вороги», місцеві земці натякали, що така боротьба буде успішною, якщо уряд розширить права земств, зніме цензуру із земської преси, дозволить земствам спілкуватися між собою. Таку позицію піддав нищівній критиці гласний чернігівського земства І. Петрункевич, заявивши, що той, хто «душить ідеї і винищує людей, які ними живуть», не має права говорити про конституційні блага [5, с. 90].

Іван Петрункевич (1843–1928 рр.) – російський і український політичний діяч, організатор і лідер руху земців-конституціоналістів на теренах Російської імперії та Конституційно-демократичної партії, фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. Його політико-правові погляди викладені у численних промовах і

програмах земського руху, проектах конституції Російської імперії, працях «Найближчі завдання земства» (1879 р., вперше надруковано під іменем автора у 1914 р.), «Пам'яті А. Гольцева» (1910 р.), «Із записок громадського діяча» (видано у 1934 р.) та інші. Керував авторським колективом із видатних юристів (В. Виноградов, В. Водовозов, В. Гессен, М. Ковалевський, Ф. Кокошкін, П. Мілюков, М. Рейснер та ін.), який підготував і опублікував фундаментальну працю з конституційного права «Політичний устрій сучасних держав» (1905–1906 рр.) [6, с. 146].

У запропонованому ним проекті адресу на ім'я царя вказувалося на відсутність у державі свободи слова, друку, урядові репресії у вищій та середній школах і робився висновок, що всі реформи Олександра II суперечили існуючому ладу. І. Петрункевич запропонував чернігівському земству не підтримувати уряд у його боротьбі з народниками. Але на засіданні 24 січня 1879 р. голова зборів не дозволив йому зачитати свій адрес, викликав наряд жандармів, внаслідок чого 19 гласних на знак протесту залишили зал засідань. Незважаючи на це, адрес підписали голова чернігівської земської управи О. Карпінський, інспектор міського банку В. Константинович, член міської управи В. Шраг [6, с. 147].

У березні 1879 р. І. Петрункевич написав статтю, надруковану лише в 1883 р., в якій засуджував вірнопідданські адреси й вимагав свободи слова, друку, недоторканості особи, відміни адміністративного заслання, незалежності селянського стану від поліції, скликання Установчих зборів. Поліція дізналася про статтю, заарештувала й вислала І. Петрункевича на поселення спочатку в Костромську губернію, а потім до Смоленська. У відповідь на це борзненське земство Чернігівської губернії заочно обрало І. Петрункевича своїм гласним, а деякі ліберальні гласні чернігівського земства домагалися надання йому дозволу брати участь у засіданнях земських зборів. Справа дійшла до того, що О. Ліндфорса і О. Карпінського викликали до Санкт-Петербурга давати показання особисто шефові III відділення Мезенцеву [6, с. 148].

В 1880 р. Чернігівське губернське й Борзненське повітові земства заявили, що недовір'я адміністрації І. Петрункевичу місцеві жителі не поділяють. Водночас гласний О. Карпінський запропонував зібранню клопотатися про обмеження всевладдя властей, оскільки воно суперечило нормальному розвитку суспільства й гласності. Тільки увільнивши з роботи ліберальних земців, уряд у 1883 р. нарешті поклав край опозиційній діяльності чернігівського земства.

Однак боротьба земців за введення в країні конституційного ладу дала свої результати. Навіть запеклі монархісти навчилися вимовляти слово «конституція» і не жахалися його. Свої сподівання змін на краще ліберали пов'язували з головою створеної 12 лютого 1880 р. Верховної розпорядчої комісії М. Лоріс-Меліковим. Нещадно розправляючись з народниками,

М. Лоріс-Меліков водночас робив натяки на майбутні реформи, схвалював ліберальні думки. За таких умов земські опозиціонери активізувалися, почали створювати різні проекти реформ, «конституцій» і надсилати їх до комісії чи царя. Загострилися їхні відносини з реакціонерами всіх мастей, які виступали за необмежену самодержавну владу й визнавали існування лише дорадчої державної установи з участю земців [7, с. 290].

У 1880 р. у Москві відбувся земський з'їзд, який вирішив добиватися дальших поступок мирним шляхом. Але лібералів не задовольнили положення розробленої комісією М. Лоріс-Мелікова «конституції», і в 1881 р. вони зібрались у Харкові на свій з'їзд. Він затвердив «Програму земського союзу 1881 р.», яка передбачала впровадження широкого місцевого самоврядування [8].

У програмі ліберальні земці заявляли про невизнання як народницького, так і урядового засобів розв'язання гострих політичних проблем, висували вимоги скасувати подушні податки тощо. Важлива увага приділялась зміні управлінської системи в країні, зокрема децентралізації влади, переданню владних повноважень общинам, повітам, волостям і губерніям. Містилася також вимога обрання загальним голосування вищого законодавчого органу – Державної думи. Проте й цього разу законодавчі ініціативи ліберальних земців, так само як і апарату М. Лоріс-Мелікова, залишилися без уваги.

Спроба уряду мирними засобами нейтралізувати революційних народників виявилася марною, і він вдався до силових методів. Репресивні дії уряду щодо терористів відштовхували земців і від одних, і від інших. Зневірючись, вони почали згортати свою діяльність. Правда, у травні 1881 р. вони ще організували у Женеві видання свого журналу «Вольное слово», але внаслідок зміни політичної обстановки в Російській державі він уже в серпні 1881 р. припинив своє існування. Після цього опозиційна діяльність земств остаточно пішла на спад [9, с. 56].

Отже, за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що опозиційна діяльність земств відіграла помітну роль у вітчизняному русі другої половини ХІХ ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Ідеологія земств поєднувала любов до рідного народу, прагнення до корінних змін в управлінні тодішньої Російської імперії, а саме – у місцевому самоврядуванні. Ці особливості світогляду земців відбилися у практичній діяльності, головним змістом якої стало служіння національно-культурному відродженню України.

1. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посіб. для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 189 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч.

посіб. для вузів / В. Й. Борисенко. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.

3. Катренко А. М. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) / А.М. Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 100-140. **4.** Катренко А. М. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915 рр.) / А. М. Катренко, Б.В. Петрук. – К. : Нора-Прінт, 1998. – 64 с. **5.** Петров Ф. А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864-1879 гг. / Ф. А. Петров. – М., 1992. – 150 с. **6.** Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н. М. Пирумова. – М., 1977. – 178 с. **7.** Мицик Ю. А. Історія України: навч. посіб. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. – 361 с. **8.** Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – К., 1999. – 368 с. **9.** Тичина А.К. Українське національне відродження (XIX – поч. XX ст.) / А.К. Тичина, Н. П. Бондарчук, І. М. Зав'ялов та ін. / – Ізмаїл : ІДПІ, 1993. – 118 с. **10.** Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. – 2-ге вид. / М. С. Пасічник. – К. : Знання, 2006. – 735 с.